

ФЕНОМЕН ТРАНЗИТИВНОСТІ В ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ О. П. Шаповал

викладач філософії Центру гуманітарних досліджень

У статті розглядаються суспільно-економічні та політичні передумови виникнення поняття транзитивності. З'ясовується його теоретичний зміст. Пропонується альтернативна точка зору на розуміння транзитивності як феномену, що властивий сучасному етапу розвитку суспільства. Досліджуються суперечності, які притаманні даному поняттю, що відображає процеси реальної дійсності.

Ключові слова: транзитивність, суперечність, перехід, демократія.

Актуальність дослідження феномену транзитивності (від латинського *transitus* – перехід, проходження) продиктована кардинальними змінами, які відбулися в останні два десятиріччя в суспільному розвитку, що в свою чергу, внесло корективи у розуміння сутності визначних процесів сучасності. Особливість визначення контурів поняття транзитивності полягає в розгляді суспільства як перехідного. Звідси виникають логічні запитання: «Якого роду відбувається перехід?» «Звідки і куди?» Чи то має місце рух до хаосу, до суспільства несистемного, еkleктичного типу? Чи може рух до якихось історичних аналогів «зразків минулого», суспільств, що вже існували, загинули, в силу різних причин, і не погано було б для когось, щоб знову їх відродити? Чи може це перехід до нового стану суспільства, якого ще не було в історії, аналогів якому досі немає? Може мова іде про суспільство яке рухається, розвивається по своїх законах і само відтворюється вже на новій, вищій стадії свого історичного розвитку? І рух до якого іде не просто по прямій, а зі своїми складнощами, суперечливо, з моментами регресу. Деякі дослідники говорять також про перехід від традиційного суспільства до сучасного, модернізованого, або навіть постмодернізованого, де немає конкретно визначеного вектору розвитку. Це щось посереднє між ліберальною демократією та авторитаризмом в глобальному, світовому масштабі. В цілому, це та ж еkleктика, тільки на постмодерний лад.

Осмислення сучасного етапу розвитку суспільства як перехідного почалось в 50-х – 60-х роках ХХ ст. Тоді з виникненням держав так званого «третього світу» в науковій думці почала поширюватись ідея модернізації суспільства, трансформації його в якісно новий стан. Далі в 70 - 90 роки простежувався інтерес наукової спільноти до проблем переходу від різних форм диктатури (авторитаризму, тоталітаризму) до демократії. Великий внесок в розробку цієї проблеми внесли Д.Растоу, А.Пшеворський, Ф.Шміттер, Х.Лінц, С.Хан-

тінгтон. Їхні роботи склали основу науки «транзитології», тобто науки про перехідні періоди у розвитку суспільства. Увага цих вчених концентрувалась в основному на умовах та передумовах, що сприяли переходу, його рушійних силах, шляхах та стадіях. Розглядалися різні моделі перехідного періоду. Зокрема, С.Хантінгтон виділяє три хвилі, переходу до демократії та говорить, що сама хвиля демократизації це: «... група переходів від недемократичних режимів до демократичних, які відбуваються у визначений період часу, кількість яких значно перевищує кількість переходів у протилежному напрямку за даний період» [7, 26].

Перша хвиля, по С.Хантінгтону, відбулась між 1828 та 1926 роками в таких країнах як: США, Франція, Великобританія, Швейцарія, і вирізнялась поступовим розвитком демократичних інститутів. У другу хвилю (1943-1962) до демократії перейшли такі країни як: Західна Німеччина, Італія, Австрія, Японія, Корея а також інші країни Латинської Америки, Азії та Африки. Під час цієї хвилі відбувалось чергування демократичних та авторитарних форм правління при формально позитивному відношенні політичних еліт до демократії. Третя хвиля (1974-1990) позначилась переходом до демократії таких країн як: Іспанія, Португалія, Греція, а також низка країн в Південній Америці, Азії, Африці, на Близькому та Далекому Сході. Під кінець цієї хвилі до демократії перейшли країни Східної Європи які будували соціалізм. Особливістю третьої хвилі стало те, що перехід до демократії тут відбувався під впливом вже достатньо визрілих для неї внутрішніх передумов (індустріалізація економіки, наявність середнього класу, високий рівень освіти громадян, раціоналізація та індивідуалізація масової свідомості членів суспільства) [7, 23-41].

Висновки транзитології, як науки що вивчає перехідні періоди, базується на формально-логічному підході, де шукаються якісь спільні речі, ознаки в тих чи інших явищах

життя, чи суспільних процесах, їх узагальнюють і формулюють у вигляді постулатів, що мають той чи інший рівень спільності або узагальненості. Так Д. Растоу вважав що: « Модель, або ідеальний тип, процесу переходу може бути отримана на основі детального вивчення двох або трьох емпіричних прикладів, а потім перевірена шляхом прикладання її до решти інших» [5, 5].

Та якщо таких узагальнених висновків мало, або існують факти, що не вписуються в них, тоді настає ситуація невизначеності. Починаються розмови про вади науки або окремих її досліджень. Вже на сьогоднішній день існує достатня кількість дослідників які вважають, що транзитологія як наука не накопичила ще достатньо узагальнень, щоб її можна було розглядати як науку. Вони вважають, що в цій галузі є деякі корисні інструменти досліджень окремих проблем, та й тільки. Що ж стосується саме перехідних періодів, то як в прихильників так і в опонентів транзитології мова, як правило, іде про перехід від планової до ринкової економіки, від соціалізму, диктатури, тоталітаризму до демократії і стосується це досить великої кількості як постсоціалістичних країн, так і інших країн, що розвиваються. Але що ж таке ця демократія, до якої, або в яку відбувається перехід? А.Пшеворський, наприклад, говорить що: «Демократія - це царство невизначеності; вона не займається визначенням наперед майбутнього. Конфлікти цінностей та інтересів притаманні всім суспільствам. Демократія потрібна тому, що ми не можемо домовитись. Демократія – всього лише система врегулювання конфліктів, яка обходиться без убивств; це система в якій є розходження, конфлікти, переможці і переможені» [4, 138].

Отже, з невизначеності почали в невизначеність і перейшли. І єдина, мабуть, перевага в тому, що в цій невизначеності не убивають. Але якщо подивитись на перебіг сучасних подій, як сьогодні «старі демократії» навіртають на «праведний шлях» нових членів, яким чином укріплюють панування демократії у всьому світі, то видається, що і ця теза не працює. А там де є переможці і переможені, там немає ні свободи, ні демократії, ні поваги один до одного, а заодно і до протилежної точки зору. Що тут правда то це те, що «ми не можемо домовитись». І дійсно, як, до чого, можуть домовитись переможець і переможений? Особливо після кількох місяців бомбардувань, або «виховання в демократичному стилі». Яка між ними може бути демократія? Тут не демократія, тут ненависть до демократії присутня. Причому, в прихованому, пригніченому вигляді. Готова вирватись назовні як «нари́в», в самий неочікуваний час, в самому

незвичному місці.

На сьогоднішній день, емпіричного матеріалу накопичено дуже багато і різноманітного, який стосується часових рамок доби соціалізму, національних, культурних, політичних особливостей тієї чи іншої країни і узагальнення зробити тут дуже важко. Виходячи з різноманітного, розрізненого емпіричного матеріалу, використовуючи одні лише формально-логічні методи, важко прослідити логіку та закономірності системних соціально-економічних зрушень. Весь час здається, що сутність досліджуваного питання десь зникає або знаходиться не тут. Важко виявити більш менш стійкі закономірності в суспільстві чи його економіці, яке постійно змінюється. В якому постійно проходять революції та контрреволюції, реформи та контр реформи, трансформації як в одну так і в іншу сторону, де примішується важко зрозумілий суб'єктивний фактор лідерів цього суспільства в ділі державного управління, їх освіти чи неосвіченості, різноманітних спокус і т. ін.. Дійсно, якщо брати все це до уваги, всі проблеми перехідного суспільства, то виходить не наука, а скоріше мистецтво, що описує, чи характеризує перехідний період в його багато вимірності.

А з іншої сторони, як класифікувати суспільство яке під керівництвом «демократичних» політичних сил та їх лідерів, що прийшли до влади на хвилі широких демократичних зрушень, повертає до авторитаризму та диктатури? Як показати, та ще й так щоб усім було зрозуміло, що політичні лідери виражають інтереси панівного класу і в своєму бажанні утримати політичну владу не знають меж, кожний день клянуться на скрижалях демократії і в той же час не добирають методів для закріплення свого панівного становища? Що тоді виходить, що транзитивний період закінчився, а з ним приходять кінець і транзитології? Тому, що фактів переходу до демократії немає. Узагальнювати нічого, рефлексу вати ні до чого, висновки і так очевидні. В такій ситуації, дійсно складається враження, що транзитивний період закінчився, його парадигма вичерпалась, і, відповідно транзитології прийшов кінець. Далі все можна пояснювати тільки в термінах постмодернізму. Приблизно такі висновки роблять дослідники транзитивних періодів з кінця дев'яностих років в Росії, а в Україні з початку двохтисячних, маючи перед собою сумний досвід політичних трансформацій в бік посилення державної влади, заборони партій, згорання свободи слова. Дана точка зору присутня в роботах Капустіна Б. Г. [1, 6-26], Кузнєцова І. І. [2, 46-51], Мартьянова В. С. [3], Романюк О. І. [6].

При першому наближенні до характеристики сучасного суспільства ми можемо конста-

тувати його розірваність. Антагонізми розривають сучасність на частини, аж до рівня окремо взятих, атомізованих, відчужених один від одного індивідів. Сьогоднішнє суспільство вороже налаштовано до всього логічного та раціонального. На всьому лежить печать розпаду і хаосу. В суспільстві домінують настрої розриву з традиціями, забуття минулого, його історії, зневіра в майбутньому. Єдине можливо, що об'єднує цих атомарних людських індивідів – це споживання. Споживання всього, товарів, послуг, людських здібностей, якостей, моральних норм, споживацьке відношення до життя та один до одного взагалі.

В перехідний період все втрачає свою стійкість. Свідомість окремого індивіда губить основи своєї об'єктивності. Все здається відносним, неважливим, минулим. Суспільні трансформації обертаються відсутністю чітких кордонів протистояння, немає розуміння, що чому, або хто кому повинен протистояти, тому ніби нізвідки з'являється тотальна агресія, починається війна всіх проти всіх. Індивідуальна свідомість прагне хоч за щось зачепитись, спертися хоч на якісь постулати, в неї виникає панічний страх перед всім новим, тому на фоні мінливої соціальної дійсності виникає прагнення до стереотипів, схематизму, релігійних догм. З доісторичних часів та з похмурого середньовіччя на широкий загаль достаються самі застарілі і мракобісні теорії, які потім культивуються різнорідними новоявленими «пророками», і все це для того, аби свідомість спантеличеного обивателя могла, хоч би на мить, відчувати твердий ґрунт під ногами.

Споживацтво сучасних людей, це не стільки задоволення власних потреб, або швидше навіть зовсім не задоволення потреб, за виключенням найбіднішої частини суспільства. Оскільки, необхідність в тих чи інших потребах це величина суспільно та історично визначена, і культурно необхідна. Вона залежить від даного рівня розвитку всієї людської культури на сучасному етапі її розвитку. Сучасне споживацтво - це перш за все доведення або пояснення за допомогою речей чи послуг власної соціальної значущості, власної, індивіда ваги та необхідності. Оскільки сучасні індивіди розпорошені, роз'єднані, і, власне кажучи, нікому не потрібні, відчужені, то вони і змушені доводити свою потрібність, щоб відчувати себе людьми. Але як це довести? – А так як знають, як вміють, як можуть собі дозволити. Сучасний монополізований світ мало залишив їм шляхів такого доведення. От вони і використовують те, що є в наявності, в «наявному бутті», а в наявності є небагато, якраз споживання головне, якщо не сказати єдино – головне, що заповнює собою простір наявності буття, наявність простору та часу і в якому

можливо хоч якось відчувати себе людиною, причому потрібною, значущою на цьому світі. Та попри всі екзистенційні характеристики акту споживання та реалізації людиною в ньому своєї сутності, він ще має суспільно-економічне значення. Акт споживання того чи іншого товару, цей мікроскопічний перехід речової форми в сутнісну форму людини, як тенденція, як мільйони і мільярди раз повторювана реальність, підтримує процес виробництва на визначеному рівні, а саме суспільство у визначеній формі, на визначеній стадії суспільного розвитку, у визначеній фазі економічного циклу, на визначеній стадії переходу в свою нову якість.

Характеризувати сучасне суспільство в термінах відчуження можна до безкінечності і такі теорії як постмодернізм, мабуть, зроблять це за нас краще. Наше ж завдання - висвітлити основну суперечність сучасної дійсності в поняттях і на цій основі намагатися зрозуміти сутність сучасного суспільства, аж до рівня сутності окремої людини як всесвітньо-історичної, творчої особистості. Наш шлях – це шлях сходження теорії до досягнення конкретно – історичного змісту суперечності і через неї до вияснення суперечностей емпіричної дійсності. Пізнання їх як складових універсального процесу розвитку людського суспільства взагалі.

В цьому відношенні, поняття транзитивності, перехідності, відіграє ключову роль. Оскільки сучасне суспільство постає перед нами як таке, що постійно рухається, змінює свої форми. Перебуває в постійному русі і становленні. Обриси майбутнього ставшого цього суспільства, якоїсь більш-менш завершеної форми ще дуже не чіткі, розмиті і хиткі. Їх важко розглядіти за нашаруваннями відчужених, антагоністичних форм реальної політичної історії, які ворогують між собою аж до самознищення. Але деякі тенденції ми все ж таки прослідкувати зможемо. Навіть не дивлячись на зворотній хід історії, розщеплену свідомість окремо-взятих індивідів та міфологічні ідеологеми, що заповнили собою весь теоретичний простір. Розгляд сучасних суспільних процесів як транзитивних дає змогу їх критичного осмислення та можливість дати відповідь на те, якого роду відбувається перехід, в яких поняттях він відображається, яка його логіка, динаміка, темпи розгортання, затримки, зигзаги.

На нашу думку, транзитивність суспільного розвитку не визначається переходом до «демократії», чи то інформаційного, постіндустріального, суперіндустріального і т.д. суспільства. Транзитивність – це характеристика зміни основ сучасного суспільства. Це глобальний перехід до суспільства на якісно вищій стадії свого розвитку, де такі форми як демок-

ратія, авторитаризм, диктатура – це лише моменти такого переходу. Рухаючись у процесі пізнання феномену транзитивності від абстрактно-всезагального до конкретно-всезагального, простежуючи цей рух в рамках перехідних форм, ми наближаємось до вираження основної суперечності, яка приводить в рух ці перехідні форми і змінює їх в залежності від вирішення її на конкретному етапі розвитку. Такий підхід відрізняється від вираження транзитивності у формі крайнощів, скажімо, «перманентної революції», чи то поступовості еволюційного розвитку за допомогою постійних реформ, що представлено в діях та висловлюваннях політичних лідерів, їх заявах про прихильність шляху реформ, оновленню суспільства, і, що до речі, знаходить відгук та схвалення на рівні засобів масової інформації, точки зору еліт, різних верств населення, «широких народних мас».

На сучасному етапі суспільного розвитку складається ситуація де з однієї сторони, пануючі відносини такі, що вся природа, всі суспільні інститути, люди один для одного, їх ідеї, почуття, моральні якості і таке інше - все це те, з чого можна мати якусь користь, що можна так або інакше спожити. З іншої сторони, розвиток виробництва тупцює на місці, проявляють себе соціальні негаразди, з незмінною постійністю та регулярністю повторюються економічні кризи, які показують необхідність докорінної ломки всієї системи суспільних відносин і підштовхують до рішучих дій. Але в той же час є і зацікавлені соціальні шари, які протистоять змінам. Всіма силами вони намагаються продовжити існування даного способу виробництва. Їх боротьба та співвідношення сил з передовими шарами суспільства і визначає розвиток самого транзитивного періоду, рух суспільства вперед чи назад.

Важкість розуміння транзитивності як вираження, як форми в якій відбуваються зміни та розвиток основної суперечності дійсності полягає у тому, що буденна свідомість взагалі не хоче чути про які б то не було суперечності. Сам термін – суперечність викликає в неї настороженість і відторгнення. Набагато краще звучить, скажімо, – поступові зміни, реформи, еволюція, де якась кількість позитивних ознак поступово накопичується в суспільстві і воно, знову ж таки, поступово, не різко, не стрибка-

ми, а плавно змінюється до кращого. День за днем стає все краще, легше, приємніше жити. І навіть якщо в реальності нічого з цього немає, то все одно, хай краще існує гарна і пуста ілюзія, а ніж важка, суперечлива реальність відображена в теорії.

Але взагалі то, справа навіть не в розумінні як такому, вірне воно чи невірне, адекватне дійсності чи спотворене. Справа в тім, що дійсність під дією своїх суперечностей змінюється, розвивається, відбувається зміна способу виробництва, а політичні форми в яких відображається ця дійсність - консервуються. Причому консервуються навмисне, відповідно до інтересів правлячого класу. Якісні зміни політичних форм вже давно назріли в сучасному суспільстві, а правлячий клас робить вигляд, що цієї проблеми взагалі не існує. Він культивує ілюзію стабільності, відповідно до якої зміни – це щось шкідливе, аморальне і не легітимне. Накопичення та консервування протиріч у продовж останніх десятиліть в економічній, політичній, ідеологічній та духовній сферах життя призвело до стихійних вибухів невдоволення широких верств населення у різних країнах світу. Причому, це стосується не тільки бідних країн Азії, Близького Сходу, Північної Африки, але і відносно забезпечених в економічному плані країн Західної та Східної Європи, Північної та Південної Америки. Невдоволення політичною системою, де реально більшість народу виключена з політичного життя, страждання від диктаторських, поліцейських режимів, протести проти підвищення цін на продовольство, голодні бунти, страйки з вимогою підвищення заробітної плати, протести проти економічного, ідеологічного та духовного диктату можновладців і т. ін. говорять про те, що переважна більшість людей двадцять першого століття, так само як і дев'ятого чи двадцятого, не мають умов для задоволення своїх елементарних життєвих потреб. Не бачать перспектив для свого подальшого розвитку саме як людей, свідомих і незалежних творців своєї долі, а не знарядь для втілення чужої волі. Таким чином, можна зробити певний висновок, що чим більші накопичення суперечностей має суспільство, чим довша їх консервація, чим сильніші пута їх зв'язують, тим сильніший буде вибух.

ЛІТЕРАТУРА

1. Капустин Б.Г. Конец «транзитологии»? (О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия) / Б.Г.Капустин // ПОЛИС. – 2001. – №4. – С. 6-26.
2. Кузнецов И.И. Парадигма транзитологии / И. И. Кузнецов // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5. – С. 46-51.

3. *Мартьянов В.С.* Конец транзитологии: Что дальше? [Электронный ресурс] / В.С. Мартьянов. – Режим доступа: www.espi.ru/Content/Conferences/Papers2004/Martyanov.pdf
4. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке /А. Пшеворский; [Пер.с англ. Под ред. проф. Бажанова В.А.] – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 320 с.
5. *Растоу Д. А.* Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д.А. Растоу // ПОЛИС. – 1995. – № 5. – С. 5-15.
6. *Романюк О.І.* Кінець транзитології” чи криза її первинної парадигми? [Електронний ресурс] / О.І. Романюк // Політичний менеджмент №2 (47), 05.2011 – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=1587>
7. *Хантингтон С.* Третья волна. Демократизация в конце XX века /С.Хантингтон; [Пер. с англ. Л.Ю. Пантшой] – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 368 с.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2011 р